

# Bezdětnost ve stáří

## K sociální integraci bezdětných seniorů\*

DANA SÝKOROVÁ\*\*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

### Childlessness in Old Age: The Social Integration of Childless Seniors

**Abstract:** Childless old age is often directly linked to social isolation and loneliness. This article is based on a qualitative analysis of interviews from a research project on strategies used by the seniors to maintain their personal autonomy, the results of which demonstrated that the informal and particularly the family networks of childless elderly people are not always any less wide or dense than those of other senior citizens. An evident precondition for childless seniors to be able to negotiate old-age support is that they have actively and over the long term cultivated a network in their previous life stages. Nevertheless, it was found that childless seniors display a sense of having superficial and uncertain roots in their wider families, and this suggests a possible difference in how they define their entitlement to more extensive and intensive help from relatives. The author suggests that a normative relationship between the kinds and scope of support offered on the one hand and particular types of kinship on the other may pressure childless seniors to revise their expectations of significant others and their loose obligation to provide assistance, and conversely these seniors may accentuate their own responsibility and the importance of personal autonomy.

**Keywords:** childlessness, childless old age, seniors, social support for elderly, sociology of aging.

*Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 1: 113–138*

### Úvod

K tématům, která přitahují pozornost českých sociologů, se přiřadila bezdětnost. Rostoucí podíl bezdětných osob v populaci, resp. historicky nízké hodnoty ukazatelů plodnosti orientují sociologii především ke zkoumání a vysvětlování změn

\* Článek je přepracovanou a rozšířenou verzí příspěvku předneseného na konferenci „Sociální reprodukce a integrace: Ideály a meze“, pořádané 9.–10. 11. 2006 Fakultou sociálních studií Masarykovy Univerzity v Brně.

\*\* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, e-mail: dasy@centrum.cz.

reprodukčního chování mladých dospělých. Hlavně ve vztahu k nim se snaží zodpovědět otázku, jaké faktory ovlivňují časování rodičovství či definitivní rezignaci na rodičovskou roli a jak jsou tyto reprodukční strategie viděny očima českých mužů a žen, včetně těch bezdětných [Rabušic 2001; Hašková 2004; Hašková et al. 2006; Hašková, Zamykalová 2006; Sobotka 2006; Slepíčková 2006].<sup>1</sup>

V České republice i v jiných západních zemích dosud převládají prorodinné, pronatalitní postoje navzdory posunům v hodnotových orientacích a ve vzorcích partnerského a rodinného chování: mít děti je stále bráno za „samozřejmé“, rodičovství za „normální“ způsob života [Sobotka 2006; Rabušic 2001; Park 2002]. Bezdětnost si pak v kontextu uznávání tradičních norem porodnosti podržuje status deviance [Hašková, Zamykalová 2006] a bezdětní nálepkou sebestředných, necitlivých, nezodpovědných a osamělých (!) osob [Bosak Houser et al. 1984; Slepíčková 2006].<sup>2</sup> Stigmatizováni jsou především dobrovolně bezdětní – proto, že děti nechtěli, i když je to „přirozené“, „správné“, „nesobecké“, „mravné“, a hlavně ženy, které se tak vymykají představě „plného ženství“ [Koropecjy-Cox 2002: 958].<sup>3</sup> Nedobrovolná bezdětnost, zejména je-li ztotožněna s neplodností coby fyzickým handicapem, je ve společnosti přijímána tolerantněji [Miall 1986].<sup>4</sup>

Empirické studie popisují různé individuální postupy mladých dospělých či lidí středního věku, jimiž neutralizují stigma bezdětnosti a v různé míře akceptují či naopak zpochybňují pronatalitní ideologii: taktiku odhalení „handicapu“ (*disclosure etiquette*), jeho přijetí jako osobního selhání, redefinici situace, včetně reinterpretace důvodů bezdětného statusu a zdůrazňování společenského přínosu bezdětných [Park 2002; rovněž DeOllos, Kapinus 2002; Hašková et al. 2006].

*Bezdětnost ve stáří* zůstává dosud nepřilíš probádaným polem české sociologie. Ani zahraniční sociologická produkce není v tomto oboru příliš bohatá, přestože se její objem za posledních patnáct let zřetelně zvýšil [srov. Allen, Blieszner, Roberto 2000]. Studie vycházejí ze skutečnosti, že většina dnešních seniorů zvažovala svoji rodinnou dráhu v době silné společenské podpory rodiny založené na manželství. S odkazem na tehdejší univerzálnost rodičovství [Sobotka 2006; Rabušic 2001], na omezené možnosti léčby neplodnosti a asistované reprodukce

<sup>1</sup> Viz zejména rozsáhlé výzkumné projekty Ladislava Rabušice [Rabušic 2001], Hany Haškové et al. [Hašková et al. 2006], které jsou pro současnou akademickou debatu o „fenoménu bezdětnosti“ v České republice zásadní jak v rovině teoretické, tak empirické.

<sup>2</sup> Citované autorky Hana Hašková a Lenka Zamykalová [2006] popisují ve své studii podmínky a způsoby, v nichž a jimiž je abnormalita bezdětnosti, resp. normalita rodičovství (re)konstruována – a také narušována. K tématu dále [Hašková et al. 2006; Horáková 2005; Šamanová 2006]. O nákladech bezdětnosti také [Rabušic 2001].

<sup>3</sup> Dále [Herzog, Markus 1999; Zhang, Hayward 2001; Letherby 2002; Čermáková 1997; Hašková et al. 2006; Slepíčková 2006].

Odkazujeme na procesy etiketizace (*labelling theory*), resp. stigmatizace [zejm. Goffman 2003].

<sup>4</sup> Nedobrovolně bezdětné však tato větší vstřícnost nechrání před pocitu selhání a ztráty kontroly nad svou životní situací [Miall 1986]. A jak podotýká Lenka Slepíčková [2006], druzí ani nemohou dobrovolnou a nedobrovolnou bezdětnost spolehlivě rozlišit.

ap. autoři usuzují, že případná bezdětnost vyplývá převážně z nechtěné rezignace na rodičovskou roli [Rabušic 2001; Zhang, Hayward 2001; Koropecj-Cox 2002]. Relativně často se pak zaměřují na prožívání nedobrovolné a dobrovolné bezdětnosti ve stáří a stigmatizace s ní spojené.

Studie, které jsou jinak ve svých výsledcích značně inkonzistentní, shodně dokumentují význam genderu a manželského statusu v procesu negociace bezdětnosti [Wenger et al. 2002; Koropecj-Cox 2002]. Právě odlišným sociálním akcentem kladeným na rodičovství s ohledem na gender a rodinný stav je vysvětlována tendence ženatých seniorů, vdaných a zejména ovdovělých seniorek označovat bezdětnost za vynucenou okolnostmi a sklon singles<sup>5</sup> deklarovat ji coby vlastní rozhodnutí [Connidis, McMullin 1996]. Donald Rowland se domnívá, že interpretace bezdětnosti jako nechtěné či zvolené ovlivňuje i prožívání stáří [Rowland 1998]. Podle Clare Wenger se totiž promítá do pocitu osobní kontroly, autonomie, a tím do stavu tělesné a duševní pohody jedinců [Wenger et al. 2000; rovněž Koropecj-Cox 2002].

Zmíněná inkonzistence výzkumných závěrů spadá zčásti na vrub rozdílné konceptualizace bezdětnosti a užití metodologie. Některé gerontosociologické studie nerozlišují kategorie bezdětného statusu, v jiných je jeho dobrovolnost a nedobrovolnost stanovena na základě apriorní definice, v dalších na sebezařazení participantů. Ukazuje se, že distinkce mezi pojmy dobrovolná a nedobrovolná bezdětnost není jasná či jasně identifikovatelná [Letherby 2002; Hašková et al. 2006].<sup>6</sup> Např. Ingrid Connidis a Julie McMullin [1996] odhalily ve výpovědích osob starších 55 let široké spektrum uváděných příčin, které se dané dichotomii vymykají a které se nepřekrývají vždy s klasifikačními kritérii výzkumníků. Je namístě připomenout prohlášení Gayle Letherby [2002], že bezdětní se v různém období života nacházejí na kontinuu ohraničeném „dobrovolností“ a „nedobrovolností“.

Zdálo by se, že alespoň studium příbuzenských vztahů bezdětných je lépe rozvinuto, nicméně rodinná gerontosociologie referuje o fenoménu bezdětnosti spíše nepřímou a okrajově [srov. Wenger et al. 2000; Sýkorová 2007]. V předložené stati se budeme zabývat právě *sociální integrací bezdětných seniorů*. Chtěli bychom tak přispět k rozvoji diskuse o bezdětnosti a stáří, i když pojednáme pouze o úzké výseči této široké problematiky. Do rámce výsledků současného empirického bádání zasadíme data z našeho projektu *Senioři ve společnosti*. Strategie zachování osobní autonomie – tzv. *Moravskoslezské studie*.<sup>7</sup>

Následující část textu bude věnována přehledu literatury o sociálních kontaktech, vztazích a zdrojích pomoci a podpory bezdětných seniorů, dále podáme

<sup>5</sup> K užití termínu *singles* v českém kontextu viz Tomášek [2003: 228].

<sup>6</sup> Užívání dichotomických pojmů dobrovolná/nedobrovolná bezdětnost (*voluntary/involuntary childlessness* nebo *childlessness by circumstances/by choice* – [Connidis, McMullin 1996]) je tak pochybné a stejně problematické je synonymní pojetí nechtěné bezdětnosti a neplodnosti [Slepičková 2006].

<sup>7</sup> Výzkum byl řešen v letech 2002–4 v rámci grantu GAČR pod registračním číslem 403/02/1182.

informaci o zaměření a metodologii zmíněné Moravskoslezské studie a nakonec se soustředíme na sociální integraci bezdětných seniorů ve světle tohoto výzkumu.

### Sociální integrace bezdětných ve světle dostupné literatury

Rodičovství je definováno jako nejvýznamnější sociální investice a rozhodující zdroj instrumentální a emocionální podpory ve stáří, jichž se bezdětní z vlastního rozhodnutí vzdali nebo se za určitých okolností museli vzdát [Koropecj-Cox 2002; Letherby 2002; Finch, Mason 1993]. Zejména v laickém a sociálně politickém diskurzu je tak konstruován obraz bezdětného stáří nutně osamělého a bez pomoci [DeOllós, Kapinus 2002; Rempel 1985; Bosak Houser et al. 1984].<sup>8</sup>

Akceptování rozdílu v dostupnosti podpůrných zdrojů jako určujícího znaku bezdětnosti a rodičovství s sebou nese zamlčený předpoklad symetrie rodičovských investic do potomků a následných odměn v podobě sociální podpory ve stáří. Ve svém důsledku ústí ve stigmatizaci jak bezdětných seniorů, tak starých rodičů, jejichž děti z nejrůznějších důvodů nemohou nebo nechťejí dostát příbuzenské „povinnosti“. Účinnost strategie „snížení (životní) nejistoty“ prostřednictvím dětí [Friedman et al. 1994: 382] je však zpochybňována s odkazem na měnící se povahu příbuzenství, založeného nyní spíše na dobrovolnosti než na vědomí závazku mladší generace vůči generaci nejstarší [Riley, Riley 1993; Allen, Blieszner, Roberto 2000; Évandrou, Falkingham 2004; Rabušic 2001].

Connidis a McMullin [1993] potvrdily význam dobrých vztahů mezi rodiči a dětmi, které zvyšují pravděpodobnost získání podpory dětí v případě potřeby a které jsou spojeny s životní satisfakcí, sebeúctou, uspokojením z rodičovské role a pocitem bezpečí. Zjistily zároveň, že stejně efektivně jako u těchto rodičů přispívají ke zmírnění stresu a zvýšení *well-being* rovněž neformální sociální sítě dobrovolně bezdětných seniorů: je-li bezdětnost zvoleným, resp. preferovaným životním stylem, vystupují senioři jako autonomní a zároveň sociálně integrovaní jedinci se silným pocitem osobní kompetence. (Většinou také nelitují, že nemají děti.)<sup>9</sup> Na rozdíl od nich rodiče konfrontovaní s negativními okolnostmi v životě dětí, s konflikty ve vzájemných vztazích zakoušejí zklamání z nenaplněných očekávání.<sup>10</sup> [Viz i Pillemer, Suitor 1991; Koropecj-Cox 2002.]

<sup>8</sup> K výzkumům postojů k bez/dětnosti v ČR viz [Horáková 2005; Šamanová 2006], dále [Hašková 2004], k mediálnímu vytváření a posilování obrazu sociální izolace bezdětných seniorů [Zamykalová 2006].

<sup>9</sup> Ti, jejichž bezdětnost byla nechťená, pravděpodobněji vnímají situaci jako ztrátu kontroly a čelí stresu nebo dokonce krizi identity [Connidis, McMullin 1993].

<sup>10</sup> Tanya Koropecj-Cox upozornila na důležitost míry shody mezi postoji, resp. normativními očekáváními a realitou pro rodiče i bezdětné [Koropecj-Cox 2002; rovněž Jeffries, Konnert 2002].

Zvážíme-li tedy nikoli výjimečnou eventualitu napjatých vztahů obou rodinných generací, vzájemného odcizení, rovněž značné geografické distance anebo předčasného úmrtí dítěte, čelí riziku snížení či absence podpory nezanedbatelný počet rodičů v seniorském věku [DeOllos, Kapinus 2002; Koropecjy-Cox 2002]. Potenciální výhody plynoucí z přítomnosti dětí může setřít i vysoký věk potomků, kteří se sami mnohdy stávají adresáty pomoci a podpory, jak je patrné ze studií nejstarších starých (*oldest-old*) [Keith 1983a, b]. Argument, že starí rodiče „nemají podporu jistou... a vlastně jsou ve stejné situaci“, zaznívá koneckonců i z úst bezdětných žen [Letherby 2002: 15].

Výzkumy současně dokumentují snahu seniorů udržet si co nejdéle nezávislost na asistenci druhých. Extenzivní solidarita dětí s rodiči – nadměrná a předčasná pomoc vyvolává dissatisfakci, napětí, rozpory, neboť ohrožuje jimi vysoce ceněnou osobní autonomii (*over-protection* [Baltes, Baltes 1990; Lang, Baltes 1997; rovněž Sýkorová 2007]). Starí rodiče se naopak snaží co nejdéle podporovat své děti a vnoučata. Faktický přínos dospělých dětí pro zabezpečení rodičů ve stáří je tak zřejmě nižší, než se všeobecně uznává [Rempel 1985].

Na druhé straně řada studií vypovídá o rozsáhlých neformálních sítích bezdětných seniorů a značné frekvenci kontaktů s příbuznými, přáteli a sousedy [Keith 1983a, b; Rempel 1985; Wenger et al. 2000; Pinquart 2003]. Ačkoli jiné odhalují deficit v četnosti sociálních kontaktů, těsných rodinných vazeb a objemu přijímané asistence [Zhang, Hayward 2001], všechny vesměs popírají významnější rozdíl mezi bezdětnými a rodiči v úrovni životní spokojenosti a prožívané osamělosti<sup>11</sup> [rovněž Koropecjy-Cox 1998; McMullin, Marshall 1996; Wenger 1984; Jeffries, Konnert 2002]. Ve výzkumu Betsy Bosak Houser et al. [1984] bezdětní starí lidé spatřovali v životě bez potomků jen zřídka nevýhodu osamělosti, nedostatku společnosti, absence dětí jako významné součásti života. Podstatně častěji zdůrazňovali výhodu osobní svobody a soukromí, nižší odpovědnosti, neexistence rodičovských starostí a stresu.<sup>12</sup>

Komparace rodičů, bezdětných párů a singles upozorňuje na význam rodinného stavu pro sociální integraci bezdětných seniorů a seniorek, potažmo pro adaptaci na stáří. Předpokládá se, že pocit osamělosti na něm závisí více než na rodičovském statusu [Wenger et al. 2000; Zhang, Hayward 2001; Pinquart 2003]. Celoživotní nepřítomnost životního partnera nebo partnerky zřejmě stimuluje aktivní budování podpůrných sociálních sítí a poskytuje k tomu bezdětným singles velký časový prostor [Wenger et al. 2000; Zhang, Hayward 2001; Pinquart 2003; také Moore, Stratton 2002]. Ve stáří může posilovat vstřícnost druhých vůči jejich očekávané potřebě kontaktů [Wenger 1984]. Problémem se však jeví být

<sup>11</sup> Osamělost bývá definována jako „nechtěná diskrepance mezi žádoucí a dosaženou úrovní sociálních kontaktů“ [Dykstra 1995: 321]. K diskusi konceptů viz [Pinquart 2003].

<sup>12</sup> Je otázkou, zda a nakolik jsou jejich postoje k bezdětnosti dány osobní zkušeností a nakolik slouží k obhajobě vlastního životního stylu. Tutéž otázku lze vztáhnout ke starším rodičům: bezdětnost totiž vnímají právě naopak. Podle Bosak Houser et al. [1984] ale lidé bez dětí snáze vnímají výhody bezdětnosti, které mohou právě rodičům uniknout.

„normy mužského chování“, které vyžadují spoléhání na sebe sama a bezdětným svobodným mužům brání v artikulaci potřeby pomoci, její vyhledání a přijetí [Wenger et al. 2000; Zhang, Hayward 2001].

Sezdaní bezdětní lidé mají ve své manželce nebo manželovi relativně spolehlivý zdroj podpory v běžných podmínkách každodenního života i v krizích [Zhang, Hayward 2001]. Podle Clare Wenger et al. [2000] tak pomoc partnerek či partnerů chrání bezdětné seniory před institucionalizací účinněji než angažovanost dospělých dětí staré rodiče. Nicméně přednostní orientace na pár omezuje rozvoj vztahů v širší rodině a mimo ni a jedince po ovdovění handicapuje. (Autorky poukazují zvláště na důsledky předchozích investic žen do manželství, tzv. *social opportunity costs*.) Bezdětným vdovám a vdovcům je připisováno „největší manko rodinné podpory“ [Wagner, Schütze, Lang 1999: 284]. Ovšem mnohé výzkumy dosvědčují schopnost ovdovělých seniorů a zejména žen (!) přizpůsobit se nezávislému životnímu stylu [Wenger et al. 2000; Wenger 2001; Zhang, Hayward 2001].

Spolu s Martinem Pinquartem a Clare Wenger na závěr poznamenejme, že osamělost může procházet napříč skupinami seniorů bez ohledu na status bezdětného či rodiče v závislosti na charakteristikách osobnosti, tj. introverze, ostýchavosti, subjektivní potřeby autonomie [Pinquart 2003; Wenger et al. 2000].

V našem článku se dále zaměříme na integraci bezdětných seniorů do neformálních, zejména příbuzenských sítí. Využijeme přitom poznatků z výzkumného projektu *Senioři ve společnosti*. Strategie zachování osobní autonomie (Moravskoslezské studie). Nebudeme explicitně srovnávat sociální kontakty a vztahy bezdětných a seniorů-rodičů. Získané poznatky o rodičích budou tvořit rámec interpretace dat o ne-rodičích.

## Moravskoslezská studie

Výzkumný projekt byl veden otázkou, jak senioři zvládají každodenní život – jak prožívají stáří, resp. jaká je jejich zkušenost s ním, a jak to dělají, aby si zachovali nezávislost na druhých lidech. V projektu byla věnována značná pozornost sociálním vztahům, k nimž je autonomie individuů samozřejmě vztažena. Získaná data tak poskytují solidní základ pro re-analýzu sociální integrace v kontextu bezdětnosti, byť uvnitř limitů, které nám původní zaměření a metodologie výzkumu určily. Před vlastním popisem analýzy rozhovorů s bezdětnými senioři proto uvedeme základní informace o projektu.

Teoreticky byl projekt zarámován interpretativní sociologií a v souladu s tím byl založen na převážně induktivní metodologii. Zároveň byl koncipován jako výzkum multizdrojový.<sup>13</sup> Z několika datových souborů, které byly jeho součástí, čerpáme v článku pouze z tzv. hlavního výzkumu (*Senioři 2002*) a z kvalitativní studie seniorů.

<sup>13</sup> V úplnosti je výzkumný postup popsán v publikaci [Sýkorová 2007].



**Tabulka 1. Struktura vzorku bezdětných participantů výzkumu podle pohlaví a rodinného stavu**

| Svobodní |      | Vdané/ženatí |      | Ovdovělí |      | Rozvedení |      |
|----------|------|--------------|------|----------|------|-----------|------|
| Ženy     | Muži | Ženy         | Muži | Ženy     | Muži | Ženy      | Muži |
| 9        | 4    | 3            | 3    | 6        | –    | 1         | –    |

Pozn.: N = 26 (19 žen ve věku 60–79 let, 7 mužů ve věku 62–75 let).

Zdroj: autorka.

Při konstrukci vzorku v hlavním výzkumu byl aplikován postup pravděpodobnostního výběru, přičemž jeho základní jednotkou byly obce Moravskoslezského kraje. Při výběru osob v jednotlivých obcích bylo uplatněno kritérium pohlaví, lokality a charakteru bydlení v obci. [Loučková 2003]. Z celku 317 participantů byly bezdětné 24 osoby. Výběr v kvalitativní studii byl uskutečněn metodou „sněhové koule“. Při vyhledávání jedinců byl postupně zohledněn věk, pohlaví, míra fyzické soběstačnosti, rodinný stav a rodičovský status vzhledem k jejich významu pro autonomii ve stáří, který se vyjasňoval v průběhu analýzy. Mezi 18 participanty a participantkami studie nakonec byly dvě bezdětné ovdovělé ženy.<sup>14</sup> Z hlediska vytváření teorie autonomie ve stáří bylo dosaženo nasycení kategorií a v této souvislosti se nezdálo být nutné rozšiřovat vzorek o další případy bezdětných osob.<sup>15</sup> Strukturu kompletního vzorku bezdětných participantů výzkumu podle pohlaví a rodinného stavu uvádíme v tabulce 1.

Technika rozhovoru aplikovaná v hlavním výzkumu byla strukturována do tematických okruhů, které vycházely z osnovy: 1) autonomie jako potřeba v kontextu ostatních individuálních potřeb (fyzilogických, bezpečí, sociálních a potřeby seberealizace); 2) individuální a společenské podmínky saturace autonomie (materiální a sociální zdroje ap.); 3) rozpor mezi individuem a prostředím a postupy jeho zvládnutí, tj. strategie adaptace na potenciální funkční ztráty dané stárnutím, změnu environmentálních požadavků, životní normativní a situační změny se zřetelem k zachování autonomie ve stáří [viz Sýkorová 2007]. V rozhovoru byli senioři mimo jiné stimulováni k vyprávění na téma „Lidé kolem Vás“, podpořenému otázkami, které je orientovaly na neformální sociální kontakty, „významné osoby v jejich životě“,<sup>16</sup> charakter vzájemných vztahů, prožívání interakce a na strategie „vycházení s druhými“. Způsob užitého dotazování se

<sup>14</sup> V textu ponecháváme jejich původní přezdívky.

<sup>15</sup> Tímto je naše nynější analýza ochuzena o možnost srovnání významných podskupin bezdětných, tj. bezdětných dobrovolně a nedobrovolně.

<sup>16</sup> Do rozhovoru byl rovněž jako podnět k výpovědi zařazen tzv. gradient vztahů: Participantů zakreslili osoby do pěti sousředných kružnic tak, že čím dále od středu umísťovali ty, kteří byli pro ně méně a méně důležití. Ke schématu jsme se v případě potřeby vraceli, abychom ho/ji povzbudili k dalšímu pokračování, upřesnění odpovědi ap.

blíží tzv. rozhovoru podle návodu [např. Hendl 2005]. Kvalitativní studie se opírala o nestrukturované interview iniciované výzvou: „Co byste mohl/a říci na téma ‚Vy jako člověk určitého věku, člověk v určitém životním období?‘“ a po vyčerpání tématu: „Co byste mohl/a říci na téma ‚Senioři (staří lidé) ve společnosti?‘“

Základem této studie jsou tedy především data získaná z 24 semistrukturovaných rozhovorů, která byla stejně jako údaje ze dvou rozhovorů nestrukturovaných podrobena kvalitativní obsahové analýze.<sup>17</sup> V rámci příslušného tematického okruhu semistrukturovaného interview („Lidé kolem Vás“) a v celém dokumentu u obou typů této dotazovací techniky jsme identifikovali jevy související jednak se sociální integrací, jednak se statusem bezdětnosti.<sup>18</sup> Pojmy byly seskupeny do postupně rozvíjených kategorií, např.: Sítě (složení: příbuzní – přátelé – sousedé – instituce). Sociální aktivity: kontakty – podpora (druhy, frekvence, intenzita, směr, trvání v životní historii), nositelé aktivit. Prožívání integrace: kontaktů (ukotvení – osamělost), podpory přijímané/poskytované (spolehlivost, vstřícnost, samozřejmost, reciprocita), významu druhých (přisuzované místo v životě, v síti). Přístup k podpoře druhých (odmítání – akceptace – vyžadování). Vztahy: speciální – ostatní. Strategie rozvíjení vztahů bezdětnými (udržování kontaktů, poskytování podpory). Bezdětnost: netematizována – tematizována (prožívána neutrálně – pozitivně/výhody – negativně/nevýhody).

Mezi kategoriemi jsme vyhledávali vztahy, resp. určovali kontext, v němž se objevovaly, např.: Kdo pomáhá/přijímá pomoc – s čím – za jakých okolností (daných rodinným stavem bezdětného, typem příbuzenské vazby, charakterem vztahu, jeho historií, pojetím příbuzenského závazku, důrazem seniora na osobní autonomii/kontrolu, absencí příbuzných). Tematizace bezdětnosti – jak – kdy, v jaké souvislosti.

K závěrům o sociální integraci bezdětných seniorů, které prezentujeme v článku, přistupujeme vzhledem k uvedeným omezením kriticky. Chápejme je především jako zdroj otázek či hypotéz, jež by měly být vodítkem pro další výzkum u nás takřka neprobádaného fenoménu bezdětnosti ve stáří.

### **Sociální integrace bezdětných seniorů ve světle Moravskoslezské studie**

Většina bezdětných seniorů z Moravskoslezské studie disponuje poměrně rozsáhlými, různorodými podpůrnými sítěmi. Kromě manželek a manželů u ženatých a vdaných do nich zahrnují nejčastěji sourozence, jejich děti s rodinami, eventu-

<sup>17</sup> Ve studii osobní autonomie a strategií jejího udržení ve stáří [Sýkorová 2007] byly aplikovány postupy spojené s metodou zakotvené teorie [Strauss, Corbinová 1999]. Intenzivněji v ní bylo využito rovněž pozorování: participantovy gestiky, mimiky, hlasové intonace ap. a jeho prostředí.

<sup>18</sup> Např. v okruhu „Zdraví, fyzická soběstačnost, zvládání fyzických omezení“ senioři hovořili o pomoci druhých.



álně švagrové a švagry, přátele, kamarády, sousedy, bývalé kolegy ze zaměstnání, známé z okolí bydliště, z „klubu důchodců“ atd.

Např. 64letá vdova často „poklábosí“ se sousedy, s kolegyněmi chodí na procházku a jednou měsíčně do divadla, se sestrou se potkají „tak dvakrát do týdne“. Má vřelý vztah s neteří. 70letému muži a jeho manželce pomáhají sousedé, „s čím je třeba“, chodí k nim „vnoučata od vedle“ („vždycky u nás najdou nějakou tu hračku nebo sladkost“). Se známými jezdí pravidelně na chatu do hor („To je naše dovolená!“). Schází se s přáteli: „Přátelé jsou bývalí kolegové, tak občas vzpomínáme, prohlížíme fotky ze zájezdů ROH a dost se zasmějeme.“

64letá svobodná žena uvažovala: „Nevím, jestli můžu říct, že sousedi jsou nějak významní, ale asi ano, jak moje dvě kamarádky, no a Bobík! Ale zvířata se asi nezaznamenávají, že? ... S kamarádkami se stýkám často, s jednou více, chodíme společně na kafe, na procházku se psem. Sousedé – s těma se setkávám v baráku. Bobík, ten je se mnou pořád!“ Velmi důležité jsou pro ni pravidelné kontakty se studenty, které „doučuje“. 67letý svobodný muž se „rád a často stýká s rodinou“, tj. se sestrou, bratrem (kteří mu také pomáhají), se sousedy a známými: „Vždy potkám někoho známého. Žiju na malém městě, tady se všichni známe.“ Mezi „známé“ počítá i členy Svazu řeckých obcí, s nimiž organizuje kulturní akce.

Narozdíl od seniorů-rodíčů zmiňují bezdětní v rámci „rodiny“ i vzdálenější příbuzné a dokonce jejich děti a vnoučata: 76letý ženatý muž „má dobré vztahy“ s bratrancem a především „praseštřenice Barunka... je upřímná, velmi hodná, naplní potěšením, veselím.“ 77letá vdova Tetička popsala vzájemné kontakty a vztahy takto:

Do dneška zase za mnou chodí děti od mé sestřenky... Ta teta, teda sestra matčina, jak zemřela, tak její dcera chodila zase za naší matkou... No, a teď zase její děti chodily zase za mnou... moje matka prostě s těmi svými bratranci a sestřenicemi, těmi dětmi těch tří sester, byla jakoby jedna rodina. Tak zase děti od těch bratranců, zase chodily k nám tady. A do dneška. Já jim říkám sestřenky, i když to už nejsou sestřenky, to už je, to jsou děti od bratrance mé matky. Ale všichni se ke mně hlásí, všichni, všichni občas telefonují a chodíme – tož nenavštěvujeme se, no ale víme o sobě, že tak. Takže ty rodinné vztahy jsou spíš tak do široka.

Sítě bezdětných a zejména svobodných seniorů se zdají být pestřejší než sítě seniorů-rodíčů a význam výše uvedených členů svých sítí sami interpretují poněkud odlišně, s jiným důrazem a v jiném kontextu. V následujících třech kapitolech se budeme nejprve zabývat integrací bezdětných seniorů do rodiny, poté jejich vztahy s přáteli a sousedy a nakonec očekáváními seniorů vůči různým komponentám podporné sítě, resp. formálnímu systému podpory.

## Bezdětní v rodině – rodina bezdětných

### *Životní partneři*

Analýza dat z našeho výzkumu potvrzuje zásadní význam vztahu s životním partnerem či partnerkou pro bezdětné sezdané seniory. Všichni jej umístili do středu koncentrického uspořádání svých sítí (gradientu vztahů). Prožívají jej vesměs jako vztah pevný, spolehlivý, charakteristický vzájemným porozuměním a podporou. Evidentně je pro ně zdrojem intimity, důvěrnosti a sdílení. Manžel/manželka je rádcem, pomocníkem, společníkem – sledují spolu televizi, chodí na procházky, „do společnosti“ a „za kulturou“. Většinu aktivit se věnují v páru, mají společné známé a přátele. Pearl Dykstra [1995] v této souvislosti píše o sociálně integrující funkci partnerství. Manželé zajišťují i péči o druhého v nemoci a v tomto případě přebírají rovněž odpovědnost za domácnost.

Pro 70letého muže z našeho výzkumu je jeho žena „takovým ztělesněním všech těch lidí, kteří už nežijí (rodičů, sestry), a má z každého něco...“ Upřesnil: „Máme hezký vztah, který občas malinko zavrzel, ale vydržel. Doufám, že ještě dlouho vydrží.“ Podobně se o manželce vyjádřil 76letý muž: „Svou existenci je důležitá, naplňuje můj život a doplňujeme se taky, žijeme jeden pro druhého.“ S manželkou si „jen tak povídají“ i řeší vážnější problémy. „Dělají výlety“ (jsou členy turistického kroužku), chodí do divadla, na koncerty, navštěvují odborné přednášky, exkurze, semináře pořádané Spolkem lékařů. Další participant, 74letý muž, je přesvědčen, že „lepší ženu si nemůže přát, jsou si navzájem oporou.“ V jiném kontextu dodává: „společně o všem rozhodujeme... pomáhám jí, je nemocná.“ Na 64letém ženatém muži dokonce „visí“ chod domácnosti – za nemocnou manželku „obstarává všechny potřebné věci“. Naproti tomu 64letá žena „žije s partnerem, na kterého se může naprosto spolehnout ve všem“, je „ohleduplný, taktní, pomůže radou i jinou podporou.“ Na soběstačnost páru odkazuje i výpověď 79leté ženy:

Společně s mužem zvládáme... Prostě si uděláme věci kolem sebe, zajdeme nakoupit, vypereme společně. Nepotřebujeme zatím něčí pomoc... Jediný, kdo mi v něčem pomáhá, je můj muž. Žádné instituce nepotřebujeme... Uvažujeme (do budoucna), že se přestěhujeme do domova (důchodců).

Význam partnera či partnerky se dostává do ostřejšího světla s ovdověním. Např. 64letá vdova vzpomíná: „Manžel byl o dost starší, měl jiný postoj k světu, ovlivnil můj názor na všechno možné. Byli jsme spolu dvacet čtyři let (pauza), byl ideální, bezproblémový.“ 77letá vdova zdůraznila: „Manžel byl pro mě velká opora, hlavně v době, když jsem zjistila, že nebudu mít děti. Měli jsme dobré manželství.“ Výpověď 77leté Magistry upozorňuje na nutnost adaptace na ztrátu a vybudování nového stylu života v singlu (a jak bude zřejmé z citací uvedených později v textu, i na problematičnost rozvoje nových sociálních vztahů):

Já jsem vždycky byla tělesně taková slabší, že mě ledacos unavovalo. A naštěstí jsem měla tak strašně hodného manžela, že respektoval moji práci a já jsem nevěděla, co to je luxovat, já jsem nevěděla, co to je umývat okna, nádobí umýval. Potom když přešel do invalidního důchodu, tak říkal: „Nauč mě žehlit, aspoň ty rovné kusy.“ A vytírat schody, to to se mu smály sousedky, že to dělá jedině on, že vytírá on schody... Tak já jsem brečela, když jsem měla, když on zemřel a já jsem měla vyluxovat. Já jsem nevěděla, kam mám strčit tu šňůru. Takže tady na ty tělesné práce já jsem vůbec nikdy nebyla. Teďka v tomhle věku já to mám všechno dělat, takže (pauza) je to takové (pauza) no (pauza).

Za života manželů zastihuje jejich zřetelná orientace jeden na druhého poněkud ostatní příbuzné – sourozence, neteře a synovce ap., kteří naopak vystupují do popředí u bezdětných singles [obdobně Wenger 2001].

### *Sourozenci a jejich rodiny*

Sourozenci se svými dětmi zaujímají v životě bezdětných starých lidí významné místo. Považují je za „svou rodinu“, „své blízké“. V kontextu bezdětnosti se tak definice rodiny odvíjí nejčastěji a nejvýrazněji horizontálně od rodiny původu, tj. od sourozence, a pak vzestupně po generační vertikále. Často v rozhovorech zaznělo: „Mám je moc rád/ráda.“ (Podobně expresivně a zároveň lakonicky, se „samozřejmostí“ láskyplného vztahu, popisovali v našem výzkumu starí rodiče vztahy s dospělými dětmi a vnoučaty.) Na adresu sourozenců senioři upřesňovali taktéž stručně: „Stačí, že vůbec jsou.“ Z výpovědí vyplývá reflektovaná jedinečnost sourozeneckých vztahů – spojení s rodinou původu a nejdelší sdílená historie v životní dráze.<sup>19</sup> Bezdětností svobodných a ovdovělých je zřejmě umocněno konstatování: „jsou jediní, koho vlastně mám.“

Např. 67letý muž vnímá sourozence a jejich děti coby „přirozenou součást (svého) života“. 73letá svobodná žena přiznala: „Jsem ráda, že nejsem sama. Děti nemám, ale stýkám se se synovci a prasnovci. Jsou na mě hodní, když k nim přijdu.“ 77letá vdova Tetička vysvětlovala: „Já jsem prakticky jako vlastní rodinu, jako manželství, vůbec nezažila. Já jsem fakt žila jenom s tou matkou a teď sestra. A (pauza) jo, a jejím synem! ... Pro mě, pro mě je rodina jenom ta matka a ten otec. No a teď širší širší rodina.“

Pro tyto kategorie bezdětných seniorů – svobodné a ovdovělé – bývají sourozenci primárním zdrojem emocionální podpory, jak vyplývá z výzkumu Martina Pinquarta a jím revidované empirické literatury. Celoživotní singles, kteří se nemohli spoléhat ani část svého života na manžela či manželku jako bezdětní vdovci a vdovy, navíc rozvíjejí danou dimenzi sourozeneckých vztahů dlouhodobě [Pinquart 2003].

<sup>19</sup> Tento unikátní charakter sourozeneckých vazeb si uvědomovali rovněž senioři-rodiče.

Vztahy bezdětných seniorů se sourozenci jsou založeny na relativně častých kontaktech, na komunikaci běžných i osobně závažných obsahů, nezřídka na společných zájmových aktivitách a různorodé instrumentální pomoci. Důvěrná společenství se rozvíjejí hlavně v genderově homogenních dyádách sourozenců. Kupř. 64letá vdaná žena jezdí často za sestrou na venkov, „na zahradu“. V jejím rodinném domě má vlastní pokoj. Sestra, „když je třeba“, s ledasčím poradí. Spolu s neteří patří mezi lidi, kteří „jsou jí blízcí.“ Stejně stará vdova „dobře vychází“ se svými dvěma sestrami, s jednou z nich se vídá dvakrát do týdne: „... může se jim svěřit ... když je něco většího, naposledy řešily problém penzion.“ Také pro 70letou vdovu je sestra „spolehlivou důvěrnicí, která vždy pomůže.“ 63letý muž se schází s bratrem alespoň jednou za měsíc, oba spojuje nejen zájem o modely aut, ale možnost probrat důležité věci, osobní problémy: „Kdybych potřeboval pomoc, obrátím se na bratra! ... Na bráchu ... se můžu spolehnout na sto procent,“ říká.

V případě potřeby požádá o pomoc sestru (nebo synovce) i svobodná 75letá žena: „Pomáhá mi hlavně teď, když jsem měla zlomenou nohu!“ Ovdovělé 70leté ženě sestra asistuje vždy „při velkém úklidu a mytí oken (pauza) kvůli dýchacím potížím a bolestem v zádech.“ 73letá svobodná žena sdílí se svou sestrou domácnost: „Vaříme se sestrou – máme podobnou dietu, lehčí práce zvládáme, na větší potřebujeme pomoc... V nákupech se doplňujeme, při úklidu si vypomáháme.“

Genderově heterogenní vztahy nabývají v naší studii nejčastěji podobu dvojice trvale svobodného bezdětného bratra a jeho sestry, která vůči němu plní tradiční pečovatelskou roli. Typicky formulováno 67letým svobodným mužem: „Zvládám si nakoupit, uvařit, uklidit. Pere mi, sestra pere, obědy mi i uvaří a pomůže v domácnosti. Já to tak neumím a nebaví mě to.“ Obecně platí, že „mít sestru zvyšuje pravděpodobnost sourozeneckých kontaktů a podpory, zvláště pro ženy“ [Wenger 2001: 94].

S odvoláním na Pinquarta [Pinquart 2003] jsme již výše naznačili, že pro bezdětné ženaté seniory a vdané seniorky představují sourozenci po dobu trvání jejich manželství až sekundární zdroj podpory. Také v našem výzkumu je prioritní postavení životních partnerů zjevné, mimo jiné vyjádřené často užívaným plurálem „my s manželem/s manželkou“. Sourozence senioři umísťují do latentní matrice vztahů [Riley 1983], mobilizovatelných „v případě potřeby“. U bezdětných sezdaných osob mohou sourozenci manžela a manželky substituovat vlastní chybějící, vzdálené či odcizené sourozence: 75letý muž, jedináček, poukazuje na živé kontakty s manželčinými příbuznými, o rok mladší muž na velmi dobré vztahy se sourozenci manželky a jejich rodinami, zatímco o svém bratru vůbec nemluvil.

Rodiny sourozenců nabývají ve výpovědích řady bezdětných seniorů obdobného významu jako prokreační rodina u starých rodičů – s vědomím rozdílů daných rodinným stavem bezdětných mužů a žen.<sup>20</sup> Zjednodušeně lze říci, že rozvíjením vztahů se sourozenci je kompenzován chybějící partnerský vztah,

<sup>20</sup> Máme na mysli především difference mezi bezdětnými žijícími v manželství na jedné straně a celoživotními singles (popřípadě rozvedenými a ovdovělými) na straně druhé.

vztahem s neteřemi a synovci nahrazeny dospělé děti, popřípadě praneteřemi a prasnovci vlastní vnoučata. Rýsující se hierarchicko-kompenzační model neformální sociální podpory (*hierarchical compensatory model* – [viz Cantor 1979; Cicirelli 1981; Spitze 2000]), který předpokládá substituci „někoho někým v určité příbuzenské posloupnosti“, však nevysvětluje naše zjištění adekvátně. Spíše se zdá, že vztahy s určitými členy širší rodiny, resp. jejich kvalita jsou výsledkem dlouholeté kultivace. Přesněji, že senioři ve specifických podmínkách bezdětnosti a v rámci anticipační socializace aktivně pěstují jedinečné vztahy s konkrétními blízkými příbuznými ve prospěch podpory ve stáří. Teprve na pozitivní minulé zkušenosti vyrůstá přesvědčení o spolehlivosti významných druhých, typicky vyjádřené: „kdybych potřeboval/a pomoc, obrátím se na bratra, sestru nebo neteř, synovce“, „mohu se spolehnout na sto procent“, „vždycky jsme měli dobré vztahy“ [srov. Wenger 2001; Wu, Pollard 1998; Campbell, Connidis, Davies 1999 aj.]. Platnost konkurenčního modelu funkční specifičnosti vztahů (*functional specificity of relationships model*), k němuž tímto směřujeme, však musí být ověřena dalšími výzkumy. Nicméně posouzení druhů podpory, již se bezdětným seniorům dostává od různých typů příbuzných a také od přátel či sousedů, kteří se postupně stali přáteli, k tomuto modelu vede. Model totiž staví na předpokladu, že z různých sociálních vztahů lze čerpat podobnou podporu – rozhodující je vyjednávání a základní podmínkou dostatečně diverzifikovaná sociální síť [Sýkorová 2007].

Z výzkumu je zřejmé, že z okruhu svých sourozenců a jejich potomků si bezdětní senioři vybírají konkrétní jedince, s nimiž je spojují speciální, velmi těsné vazby. Toto spojení, týkající se nejčastěji některé neteře nebo synovce a jejich dětí, se pak jeví jako ekvivalent biologických pout mezi rodinnými generacemi. Participantanti nazývají synovce „tím naším klukem“, ve vztahu k vnoučatům sourozenců se označují „jako babička/dědeček“. Příkladem může být 63letý svobodný muž, jenž popisoval s rozzářeným obličejem svůj vztah k neteři a její rodině: „Od neteře dvě děti – osm a devět let – jsou jako moje vnoučata, mám je moc rád.“ Anebo 77letá vdova Tetička:

Já děti nemám, takže její (sestřin) syn a jeho rodina – jeho děti to jsou jako moje děti... A Míša (sestřina vnoučka), jak byla mimino malé, tak ji neměli kam nechávat... Takže Míšu hlídala tetka (ona). ... Takže jsem se ještě i tímto způsobem zase starala o další potomky. Takže to taky, to je jako, jako babička, vidíte... A kolikrát mi říkala: „a babi, ale ne babi, teti!“ ... Takže jsme byly prostě spolu pořád pohromadě. Až dodneška. Minulý týden tu byla Míša se svým přítelem na návštěvě předvést se.

V literatuře je vztah konceptualizován jako náhradní pouto, resp. náhražka svazku rodič-dítě (*surrogate bond, surrogate parent-child bond* – [srov. Wenger 2001]). Podstatnou součástí tohoto vztahu bezdětných seniorů k mladším generacím je pomoc a podpora, nežádka finanční:

Pak matka přišla na to, že by pro vnuka, pro sestřina syna, jsme koupily starý dům od naší staré tety, tak jsme zase začaly tam chodit, tam pomáhat. Všecky peníze, co jsme, co jsme měly, co jsme nepotřebovaly na živobytí, tak jsme dávaly tam, aby prostě měli svoje bydlení. Takže se nám to prostě podařilo. Matčin matčin plán, vlastně babiččin (pauza). To, aby měl Vláda kde bydlet, aby nemuseli bydlet v paneláku. No a děckám se to líbí. Těm, myslím vnoučatům (pauza). Ta mladší, ona by se nikam už nestěhovala... Někdy tam zajedu, na hřbitov jedu do R., stavím se k nim, anebo Vláda zavolá, když něco potřebuje. Děvčata občas, dneska – však, ta mladší zase tu přijde zřejmě. Chodí do toho karate v P. Když má déle školu ..., když má déle školu, tak tu zazvoní, přijde na polívku. A pro padesát korun na nějaké kino! ... Měla jsem pár korun v práci, to jsem vždycky rozdala děckám. Měla jsem, měla jsem auto (pauza) ... Ale když synovec dospěl do věku osmnácti let, tak už se chopil auta a jezdil mým autem. Takže, já jsem prostě takový člověk, který na těch penězích vůbec vůbec nelpí. Já jsem dala auto do pořádku a natankovala benzín, olej všechno a mladí jeli. Třeba do Ruska na dovolenou. Do Gruzie. Z toho jsem polovinu i těch nákladů na to zaplatila. Jeli na dovolenou do Čech, jeli na dovolenou do do NDR. Vždycky na všechno jsem přispívala. (77letá vdova Tetička)

Poskytování peněz může být pro bezdětné prostředkem posílení vzájemné vazby s jejich blízkými. Jak se ukázalo v našem výzkumu, peníze ve stáří představují obecně důležitý zdroj, s nímž senioři vstupují do interakcí s významnými druhými a vyvažují jejich zájem, kontakty a pomoc. Jsou i nástrojem udržení sebeúcty a respektu ostatních [Sýkorová 2007]. Některé zahraniční studie referují podobně o ustavení dědických práv [např. Wenger 2001]. Ve výpovědích bezdětných respondentů jsme se s touto funkcí dědictví nesetkali. Nepřímo ji potvrzuje jeho pojetí dospělými dětmi ve vyjednávání pomoci rodičům: „postará se o ně ten ze sourozenců, kdo dostal nebo dostane ‚chalupu, barák‘“ [Sýkorová 2007].

Výše prezentovaný úryvek z rozhovoru se 77letou Tetičkou je výmluvným příkladem toho, že tzv. speciální vztah bezdětných seniorů může být permanentní v témže smyslu, v němž se často charakterizuje „české pojetí“ rodičovství. Např. u Ivo Možného je základem hypotézy o demodernizaci české rodiny [Možný 2004], Věra Haberlová vyslovila tezi o permanentním rodičovství s odkazem na tendenci rodičů chápat celoživotní podporu dětí jako svoji povinnost [Haberlová 2003].

Ochota bezdětných tet či strýců pomáhat „podle svých možností vždy, když bylo třeba,“ zřejmě zvyšuje pravděpodobnost pozdějšího recipročního chování neteří a synovců. Clare Wenger považuje takovéto rozvíjení speciálních vztahů za adaptační strategii bezdětných jedinců. Na základě odložené reciprocity (*delayed reciprocity*) je pak významní druzí podporují „nad rámec kulturně definovaných odpovědností pro daný příbuzenský vztah“ [Wenger 2001: 92, 106]. Význam reciprocity zdůrazňují rovněž Francois de Singly [1999] a Pierre Bourdieu [1998], ovšem v kontextu intergeneračních vztahů v užší rodině. Také koncept podpůrného účtu (*support bank*) a dlouhodobých korporativních vztahů mezi generacemi vysvětluje směnu podpory mezi rodiči a dětmi [Antonucci 1990; Wu, Pollard



1998; Lee, Parish, Willis 1994]. Citovaná Tetička z našeho výzkumu má zajištěnu pozornost a lásku synovce a jeho dcer, 75leté svobodné ženě její synovec také oplácí výbornými vztahy, ochotou poradit a pomoci v případě potřeby. Synovci 74letého ženatého muže, které s manželkou dříve finančně podporovali, nabízejí nyní tetě úhradu drahé operace. 77leté vdově jsou k dispozici neteře, „kdykoli řekne“: „Mám v nich oporu. Věřím, že by mě neopustily a i ten domov důchodců by mi rozmluvily.“ U synovce má připravený „výminek“.

Výpovědi některých bezdětných seniorů nás vedou k formulaci předpokladu, že své postavení ve speciálním vztahu, resp. v širší rodině nevnímají jako rovnocenné pozici rodičů a prarodičů. Např. 73letá žena prožívá kontakty se synovci a prasynovci jako zprostředkované či podmíněné vztahem se sourozencem: „... nemají čas (mladí) na to, aby navštívili mě! Teď když bydlím se sestrou, chodí za ní. A tak je vídám častěji.“ Lze postřehnout obavy z asymetrie vztahů, pravděpodobně ovlivněné sociálně konstruovanou představou o unikátnosti biologických vazeb.<sup>21</sup> Zatímco oni své nejbližší samozřejmě milují „jako vlastní“, druzí nemusejí považovat svoje pouto k nim za plnohodnotné:

Tak teď ta nejmladší generace, to už je všechno velké. Víte, já jsem to všechno znala takhle maličké a teď už prostě (pauza) už to je někde jinde. Tak to jsou ty moje rodinné vztahy (pauza). Těžko, těžko rozhodovat. Říkám, já jsem prostě, i když žiju mezi těmi všemi jako příbuznými bližšími, vzdálenějšími, tak jsem přece jen takový jakýsi solitér. No. (77letá Tetička)

Nicméně naše zjištění neposkytuje dostatečnou oporu pro jednoznačné odmítnutí možnosti substituce dětí, eventuálně životního partnera, jinými příbuznými. Spíše zde opět zůstává otevřený prostor pro další bádání [Keith 1983a; Zhang, Hayward 2001; Cicirelli 1981].

Do našeho souboru patří – byť jsou v menšině – bezdětní senioři, kteří zřejmě nechtěli, neuměli nebo neměli šanci dlouhodobě rozvíjet speciální i jiné příbuzenské vazby. Bránil jim v tom velice silný akcent na osobní autonomii, předchozí výhradní orientace na profesi nebo na manželský vztah, velká geografická vzdálenost, neřešitelné konflikty. Anebo byli zcela bez příbuzných [srov. Wenger 2001]. Poukažme např. na 77letou vdovu Magistru: Dříve žila jen prací, ani přátele mimo okruh kolegyň a kolegů neměla. S manželem hodně cestovali. Několik let pečovala o vážně nemocnou matku. Po její smrti a úmrtí manžela zůstala sama. Bratr, také vdovec, je relativně daleko v domově důchodců: „... úplně na vozičku, nemohoucí... Nemá se o něj taky kdo starat.“ Synovec bydlí v Praze a neteř se usadila ve Skandinávii.

<sup>21</sup> Viz i poznatky Hany Haškové et al. o normativitě (biologického) rodičovství. V postojích české veřejnosti zaujímá biologické rodičovství jedinečné postavení. V práci bylo srovnáváno s jinými formami, tj. s adoptivním rodičovstvím ap. [Hašková et al. 2006; Hašková, Zamykalová 2006]

Synovec 79leté svobodné ženy rovněž žije v Praze, dodnes ji navštěvuje maximálně třikrát za rok, „když jede na služební cestu do O.“ Kontakty se sestřenicí komplikuje velká vzdálenost a její nemoc. Ke svobodné 75leté ženě se „ti druzí (synovci) znali hlavně tehdy, když něco potřebovali.“ 72letá žena nemá žádného sourozence, vlastní dítě jí po porodu zemřelo, zůstala neplodná. Vztahy s rodiči, dokud žili, „nebyly vřelé“. O vztahu s manželem nechtěla nyní, dva roky po jeho smrti, vůbec mluvit.

V explicitní spojitosti s nedostupností rodiny vystoupilo často do popředí přátelství, resp. sousedství.

### *Přátelé a sousedé*

Bezdětní senioři považují přátele za pevnou součást svých sociálních sítí. Stýkají se s nimi mnohdy každodenně, často spolu tráví volný čas, nezávadka sdílejí a řeší vážnější problémy. Z přátelských vztahů čerpají stejně jako senioři-rodiče především psychickou podporu [srov. Wenger 2001: 94; Pinquart 2003: 32]. Pro všechny je totiž důležité „mít si komu postěžovat, kdo je na tom podobně.“ V případě potřeby jim však přátelé poskytnou i pomoc instrumentální: „pomáhají, jak to jen jde,“ jak říká jedna z participantek výzkumu. Nelze vyloučit, že právě v tom tkíví specifická důležitost přátelství pro bezdětné bez životního partnera a jiných příbuzných.

Bezdětní bez výjimky přímo či nepřímo odkazovali na dlouholeté budování přátelských vztahů jako záruku jejich spolehlivosti. Potvrzují tedy význam výše zmíněné kultivace sociálních vazeb: „Kamarádka je vlastně moje nejbližší osoba,“ charakterizuje přítelkyni svobodná 75letá žena, „trávím s ní veškerý volný čas, často se navštěvujeme ... je to přítelkyně od mládí.“ 63letý svobodný muž má svého kamaráda Aloise: „... stýkáme se často, bydlí kousek ode mě ... pomáhal mi s autem a i jinak, je to můj nejlepší kamarád.“ 74letý ženatý muž hovořil o kamarádovi, se kterým chodí „odedávna“ na fotbal, věnuje se spolu s ním i jiným koníčkům. Každý den se navštěvují. Vidí v něm společníka a oporu v tom, v čem se nemůže spolehnout na psychicky nemocnou manželku. 79letá svobodná žena, částečně imobilní, je v mnohém odkázaná na svoji kamarádku. Sama si totiž „nezvládá ... uvařit, nakoupit, nezvládá ani uklidit.“ Synovec a sestřenka žijí daleko, jsou pro ni nedostupní.

Jako negativní příklad v této souvislosti citujeme 77letou vdovu Magistru, která se s manželem věnovala společným zájmům a koníčkům a především své profesi, kvůli níž neměla čas na přátele (a sousedy), resp. nepociťovala ani jejich potřebu:

Dříve, když mi někdo řekl: „Ty nevyhledáváš nějak přátele... (pauza)“ No tak, přátele jsem měla pracov-. Když jsem chodila do práce, že, tak jsme se kolegyně spolu stýkaly a a prostě ty svoje životní události, které jsme prožívaly, jsme si mezi sebou

řekly. Nno ale tím pádem, když už člověk šel do důchodu, tak to přátelství přestalo ... A tam kde bydlím, tak prostě ráno jsem šla do práce, přišla jsem domů, něco jsem, musela jsem vařit a takhle, uklízet. Takže já jsem tam celkem ani lidi neznala. A (pauza) takže jsem se tam s nikým. Samozřejmě, ve starším věku už si nenajdete přátele, pokud s nimi něco neprožijete, že.

Sousedství senioři charakterizují bez zjevného ohledu na svůj rodinný či rodičovský status především prostorovou blízkostí. „Bytí po ruce“ znamená hlavně příležitost pro sociální kontakty. Interakce s některými sousedy je spíše povrchní: „Znáte to, někoho potkáte a je to je to spíš takové to popovídání se známými,“ popisuje 62letý svobodný muž. Naopak jiní jsou pro bezdětné spolehlivým zdrojem pomoci – opět zejména ti, s nimiž se dlouhodobě stýkají: 63letý svobodný muž se sousedy „chodí k muzice, když je nějaká akce v kině“, pomohou mu, je-li třeba: „... soused je vždy ochotný pomoci.“ 76letý ženatý lékař si „se sousedy naprosto rozumí (i když), po vědecké a politické stránce mají jiné názory.“ Vídají se denně, při práci na zahrádce. Vzájemně si půjčují potřebné věci, dovezou ho na zahradu, dopraví mu tam těžší náklad ap. Svobodná 75letá žena sedává se sousedkami před domem, a když si s něčím neví rady, „má známé, kteří jí pomůžou“: „Sousedé a kamarádky, na ty se můžu vždy spolehnout. Mám spoustu sousedek a známých...“ Také 77letá vdova „má dobré sousedy, sami se nabídnou s pomocí, umyjí schody, velký úklid“, každý den se setkávají, pohovoří spolu. 70letý ženatý muž konstatoval: „A tak na popovídání sousedé, známí ... o všem možném, o světě, na ulici a tak... Sousedí jsou prima lidi. A ty jejich vnoučata! To je rachot na zahradě i v domě. Tak se tu o ně trochu dělíme, když nemáme vlastní.“ 79letá vdaná žena se zná se svou „dobrou sousedkou“ padesát let!

Sousedské kontakty zjevně mohou oslabovat pocity osamělosti, snad i působit jako jejich prevence (problematičtěji „v paneláku, kde jsou si cizí“, jako v případě 64leté vdané ženy). Důvěrníky bezdětných seniorů se ovšem sousedé stávají zřídka. Pokud se vztahy s nimi nezměnily v přátelství, spoléhají se více na sourozence a přátele [srov. Pinquart 2003: 32–34]. Nicméně sousedé jsou poblíž pro výpomoc s nejrůznějšími pracemi kolem domácnosti či domu.

Senioři však i mezi sousedy preferují vrstevníky. Co se podpory týče, je tudíž obdobně jako u přátel poněkud limitována vyšším věkem. Jak podotknul 70letý ženatý muž: „Požádáme (o pomoc) sousedy, někdy i známé, ale ti jsou podobného stáří, tak už jim leccos nejde. Tož taky jim vrže v kloubech ... (Ale) vždycky pomohli všichni, kterým jsme řekli nebo zavolali ... My také pomáháme. Tak nám Pánbůh nosí stejně.“ 77letá vdova Magistra si posteskla: „Tak já tam (v domě) mám jednu známou paní, s tou si teda rozumím, ona je ještě starší než já, má přes osmdesát roků ... Tak to jsem viděla, že je nejistá, že najednou neví, která ulice a nebo co by- a dcera si jí bere na tu sobotu a neděli, takže vlastně ty čtyři dny já nemohu z nich vůbec s nikým promluvit.“

Neměřili jsme „míru profitu“ ze sousedských vazeb u jednotlivých skupin seniorů, takže nemůžeme potvrdit Pinquartův závěr o větší výhodě sousedství

pro celoživotní singles než pro rozvedené, ovdovělé či sezdané [Pinquart 2003]. V našem výzkumu však sousedé vystoupili zřetelněji do popředí se zdravotními potížemi, resp. sníženou fyzickou soběstačností seniorů: Pro 77letou téměř slepou ženu jsou sousedky zdrojem informací, protože nemůže číst, průvodkyněmi na procházce, prostě „jejíma očima“. „Když si oškrábu brambory, tak mi to zkontrolují sousedé,“ říká, „nebo když si umyju salát, taky mi to kontrolují...“ Předeslala přitom: „Vždycky se mohu obrátit na sousedy a přátele, např. v domě.“

### *Stáří a bezdětnost pod kontrolou*

V rozhovorech s bezdětnými muži a ženami se dosti zřetelně rýsovaly jejich nízké nároky na instrumentální pomoc od svých blízkých a především pak na pomoc většího rozsahu, např. péči v nesoběstačnosti. Zdůrazňovali, že v běžném, každodenním životě „nepotřebují nikoho“, „spoléhají na sebe“, „zvládají vše sami bez problémů“, často s explicitním odkazem na bezdětnost. Kupř. podle 70leté svobodné ženy „rodina by měla pomáhat, ale nikdy by nechtěla být odkázaná na rodinu.“ 64letá svobodná žena zdůraznila: „V nezávislosti se mi dobře žije ... nikdy jsem nebyla na nikoho odkázána. Nikdo mě nemusel podporovat ... není to už tak precizní, ale zvládnou vše. Přináší mi to radost... Asi jsem už na to zvyklá (bydlet sama) a naprosto mi to vyhovuje.“ 77letá vdova Tetička popisuje svoji situaci obšírněji:

Já jsem byla celý život nezávislá a soběstačná ... já jsem byla vdaná ani rok. Manžel z- zemřel nešťastnou náhodou. Takže já jsem neměla komu se jednak svěřovat, v níkom jsem neměla oporu, jediné v tom, že matka byla se mnou, tak to jsem měla oporu jedinečnou, ale jinak, v takém tom soukromém životě prostě absolutně nezávislá na čemkoliv. Sama o sobě rozhodovat, sama si svoje peníze, se svými penězi hospodařit a rozhodovat, co s nimi.

Využití formálních zdrojů pomoci se pro bezdětné seniory zdá být samozřejmějším řešením eventuální omezené soběstačnosti než pomoc příbuzných. Ač je charakterizují jako spolehlivé, spoléhat se na ně nechtějí. Většinou institucionalizaci plánují a „zajišťují se na stáří“ i finančně, poněvadž „když si dobře nahospodaříte, tak si pak člověk žije dobře.“ Jestliže však uvažují nad „vhodnou pomocí starým lidem ve společnosti“, akceptují normativní pohled na rodinu jako 63letý svobodný muž: „Rodina by se měla postarat o seniora, ne jen se přijet sem tam podívat, jak žije.“ Sám ovšem hodlá „zaplatit si i pečovatelku v budoucnu, až bude mít problémy... až fakt nebude moci.“

64leté vdově „moc záleží na tom, aby se tam (do penzionu) dostala.“ – „Dnes je móda, aby senioři zůstávali v rodině, ale já ty podmínky nemám. Manžel mi zemřel, děti nemám.“ Pro 71letou svobodnou ženu „je hrozné někoho obtěžovat, doprošovat se.“ A jelikož „vzhledem k (jejímu) zdravotnímu stavu už však cizí

pomoc potřebuje, proto si také zažádala o místo v domově důchodců.“ Rovněž 60letá svobodná žena „počítá s tím, že až bude nejhůř, tak se ocitne v domově důchodců“, neboť: „... nikdo (z rodiny, přátel) kolem mě nebude celý den skákat, že?“ Na otázku, zda je důležité mít ve stáří peníze, odpověděla 77letá Magistra právě ve spojitosti se zajištěním služeb: „... stále více jich potřebujete, protože jste odkázána na pomoc a nic není zadarmo. Nic není zadarmo, za všechno musíte někomu něco dát, i když vám přinese třeba ta sousedka ten rohlík nebo cokoliv, že.“ Nakonec výmluvný úryvek z rozhovoru se 77letou vdovou Tetičkou:

Jestli by se někdo o mně postaral, to nevím, a já ani na to nespolehám. Já se spolehám radši sama na sebe. Zařídím se, abych abych měla zajištěné, nějakou nějakou, pokud to půjde, pomoc z těch zdrojů, které se nabízejí pro ty staré lidi. Nespolehám na to, že by mně někdo pomohl finančně nebo nějak jinak ... O tom jsem s nima (s příbuznými) vůbec, neml-, nikdy nikdy nemluvila a ani jsem nad tím tak neuvažovala.

Clare Wenger [2001] a Zheng Wu a Michael Pollard [Wu, Pollard 1998] shodně s námi konstatují, že bezdětní senioři si neosobují nárok na péči příbuzných, jsou aktivnější v rozvoji neformálních i formálních sociálních podpůrných sítí než senioři-rodice. To, že se bezdětní obracejí na instituce v dřívější fázi neso-  
běstačnosti, je ale podle Victora Cicirelliho dáno nedostatečností míry pomoci „rodiny“ [Cicirelli 1981]. Tak či tak bezdětnost byla potvrzena jako významný faktor čerpání služeb institucionální péče, zejména pro ženy [Aykan 2003; podobně Zhang, Hayward 2001].

V kontextu nejisté dostupnosti pečovatelské služby, penzionu či domova důchodců pak bezdětní senioři vnímají fyzickou závislost jako riziko stáří intenzivněji než samotnou bezdětnost (jak naznačuje níže uvedená výpověď 77leté Magistry). Administrativní bariéry, omezené kapacity příslušných zařízení, finanční náročnost představují okolnosti, které nemají zcela „pod kontrolou“. Pocit kontroly je přitom považován za významný faktor úspěšného stárnutí [Marshall 1978–79; Wilken et al. 2002].

Jsem se začala zajímat taky o nějaký ten penzion a zjistila jsem, že teda nemohu nikde se přihlásit, pokud nemám trvalé bydliště. Bohužel bydlím v takové, vlastně ani to není O., ani to není F. V F. mi řekli: „Musela byste bydlet tady, musela byste tady mít trvalé bydliště.“ O. se vůbec tedy o mě nezajímala. Dokonce ani do elděenky nemohli posílat nemocné lidi z V., takže jsem zůstala v takové v takové nejistotě, co se mnou bude no... Pokud mohu zůstat co nejdýl doma, tak ale tu sociální pracovníci nějakou, že by člověk potřeboval že, přece jenom. Já už bych měla strach třeba po nějaké době, jestli vystoupím z vany. No a sice sice tam jako v tom Zpravodaji bylo kolik kolik je náklad na čištění oken, kolik je (pauza) jenomže tam jsou dva penziony a ta sociální pracovnice je jedna, která má dost práce s těmi lidmi, kteří tam bydlí, natož mimo co jsou... Ono když bych požádala, tak by rozhodně mně řekli, není na to čas a nějaká agentura, která je v O., to nevím, jestli bych vůbec doplatila... No ovšem jestli. To by taky člověk dal, protože ten domov důchodců a ten penzion

taky není levná část, takže levná záležitost, ale sehnat si to, tu pomoc, sehnat ji!  
(77letá vdova Magistra).

Ve výzkumech bylo zjištěno, že osobní kontrola je zásadní rovněž v procesu adaptace na bezdětnost [Jeffries, Konnert 2002; Hašková et al. 2006]. S odvoláním na naši studii můžeme s jistou opatrností vyslovit závěr, že senioři bezdětnost vesměs pod kontrolou mají, resp. není pro ně hlavním problémem této životní etapy.<sup>22</sup> V rozhovorech byla většinou zmíněna neutrálně, jako kontextově relevantní informace určená tazateli. Někteří ji definovali explicitně coby výhodu zbavující jedince mimo jiné odpovědnosti za druhé a nutnosti podřizovat se jejich potřebám a zájmům: „Žiju sám. Ani mi to nechybí (partnerka, děti)...“ prohlásil 63letý svobodný muž. V souvislosti se svými životními cíli zopakoval a dodal: „Jsem sám, mám svůj byt, vše si dělám sám a nemusím poslouchat otrocky nějaké baby. To je pro mě nejdůležitější.“ Stejně razantně se vyjádřila svobodná 71letá žena: „Chlapi jsou potvory a žena si vystačí sama ... Mám ráda děti, ale nechtěla bych je vychovávat. Je to ohromná zátěž starat se o ně.“

Jen ojediněle senioři otevřeně litovali, že nemají děti. Stejně jako ve studii Ione DeOllos a Karolyn Kapinus byla lítost spíše než vyjádřením „bolestných pocitů“ úvahou či postesknutím, „co by mohli mít, kdyby měli děti“ [DeOllos, Kapinus 2002: 76]. Analýza našich dat dává částečnou odpověď na otázku obou autorek na rámce, v nichž je bezdětnost takto prožívána: Lítost byla patrná v souvislosti se 1) subjektivně vnímanou sociální izolací, resp. osamělostí,<sup>23</sup> a 2) bezprostřední, osobní zkušeností se známými obklopenými dětmi a dospělými vnoučaty, „kteří se starají.“

Např. 79letá svobodná žena odkázaná na dvě až tři návštěvy svého synovce za rok, bez kontaktů s nemocnou sestřenicí bydlící daleko a s velmi řídkými sousedskými kontakty přiznala, že často trpí depresemi: „Samota je strašná, lituju, že jsem se nevdala... Člověk, který je sám, nemá zázemí, se staví k těžkostem jinak. Nikdo za ním nestojí. Člověk, který má rodinu, je na tom lépe, jinak se staví k životním problémům.“ Pesimisticky vyznělo i konstatování 77leté vdovy Magistry:

Ony všechny mají rodinu, mají vnoučata. My se jednou za měsíc tedy scházíme ... No, já se na ně těším, a když přijdu domů, tak jsem smutná, protože ony vypráví o svých vnoučatech a o tom, kde byly s manželem, ... a já si řeknu: „Tak já zase jdu do toho prázdného bytu, zase jsem sama.“ ... Já jsem si před několika roky zlomila nohu a teď jsem zjistila, jak jsem odkázaná, že já nesejdu z toho druhého poschodí (pauza) tím jsem, tím jsem teda dostala ten strach z té budoucnosti a z té nemohoucnosti

<sup>22</sup> Oporu najdeme v dalších studiích, např. Ione DeOllos a Karolyn Kapinus [DeOllos, Kapinus 2002], Clare Wenger [2001], Ingrid Connidis a Julie McMullin [Connidis, McMullin 1993].

<sup>23</sup> V uvedeném pojetí Dykstry [Dykstra 1995: 321].



nějaké ... Já teda asi před rokem jsem prožívala úplně krizi, protože tady měli B-ovi tu tu babičku (nesoběstačnou, o kterou pečovala dcera i dospělá vnučka a pravnučka). (pauza) No a to vy, když jste sama, tak si to představujete, kdyby se vám něco stalo, kdo se o vás bude starat. No tak tohle, takhle myšlenka, která do mě, ke mně teda přišla, ta mě vystresovala velice.

Z předchozího úryvku je rovněž zřejmé, že katalyzátorem nejistoty související s bezdětností může být přímá nebo zprostředkovaná zkušenost s nemocí a fyzickou nesoběstačností. Její výpověď navíc ilustruje závěr Gayle Letherby o změnách v prožívání bezdětnosti v průběhu života: „až v důchodu zbyl čas pociťovat lítost, dříve byla příliš zaměstnaná“ [Letherby 2002: 14]. A kdy senioři naopak netematizovali bezdětnost jako problém? V podstatě jsme získali inverzní obraz: Jestliže byli spokojeni v manželství, udržovali subjektivně uspokojivé kontakty a vztahy s blízkými příbuznými a přáteli, eventuálně (nadto) rozvíjeli aktivity mimo tento sociální okruh.

## Závěr

Sociální síť bezdětných seniorů se na základě jejich výpovědí jeví jako poměrně rozsáhlé a co do složení dosti různorodé. Jádrem sítě tvoří „rodina“, přátelé a sousedé. Do tohoto okruhu nejčastěji patří lidé, s nimiž se hojně stýkají a kteří jim poskytují podporu. I takovou, jejímž zdrojem jsou u seniorů-rodíčů obvykle dospělé děti, popřípadě manželé/manželky. Prokreační rodinu v uvedeném smyslu nahrazují zpravidla sourozenci a jejich děti a vnoučata, ačkoli v některých případech senioři hovořili o vzdálenějších příbuzných, např. sestřenicích a bratrancích. Do šíře se s menší pravděpodobností rozbíhají sítě bezdětných ženatých seniorů a vdaných seniorek.

Výzkum potvrdil mimořádný význam manželství coby zdroje podpory a zároveň naznačil riziko spojené s přednostní nebo výhradní orientací bezdětných jedinců na manželský vztah: omezenost či absenci alternativních dlouhodoběji rozvíjených, a tudíž lze mít za to, že spolehlivějších sítí podpory. Netvrdíme však, že speciální náhradní vztahy (*surrogate bonds*), které jsme identifikovali zejména mezi bezdětnými seniory a jejich neteřemi/synovci a které jsou z hlediska seniorů charakteristické reciprocitou, intenzitou a stálostí,<sup>24</sup> se týkají pouze a jen celoživotních singles.

Připouštíme možnost vyjednání stejného druhu podpory z rozdílných zdrojů, tedy pro bezdětné seniory šanci získat od jiných příbuzných služby typické například pro dospělé děti (jak předpokládá model funkční specifčnosti vztahů).

<sup>24</sup> Tj. vzájemností pomoci a podpory, vnímaným závazkem a dlouhodobostí. K popisu vlastností a typů vztahů v sociálních sítích navrhl tyto proměnné Mitchell [1969, citováno in Bušítková 1999: 198]. V našem výzkumu jsme je ovšem neměřili analytickými postupy kvantitativního charakteru.

Další výzkumy však musejí objasnit, zda a jaké limity substituce existují, a zaměřit se rovněž na proces vyjednávání pomoci a na faktory, které do něho vstupují. S ohledem na naše data přisuzujeme zásadní důležitost kvalitě a historii vztahů, v tom zmíněném dlouhodobým investicím seniorů. Bude třeba ozřejmit také vliv normativity manželství a (biologického) rodičovství. Na jedné straně jsme totiž zjistili, že vztahy k nejbližším příbuzným seniorů prožívají jako velmi intenzivní a vůči neteřím/synovcům je kladou na roveň „normálního“ pouta rodiče k dítěti. Na straně druhé se ukazuje, že tytéž vztahy chápou jinak, tzn. především jako ne-rovnocenné pozici rodičů, co se týče oprávněnosti svých nároků na rozsáhlejší a intenzivnější pomoc. (Hlavně při fyzické nesoběstačnosti, imobilitě není „normální“, aby o strýce či tetu pečovali neteře, synovci.) Můžeme se domnívat, že pod tlakem práv normativně spojených s určitými typy příbuzenstva korigují bezdětní seniori svá očekávání vůči významným druhým, relativizují jejich povinnost pomáhat a naopak zdůrazňují vlastní odpovědnost a význam osobní autonomie. K autonomii ve stáří však poznamenejme, že o její udržení seniori obecně usilují, což dokládají závěry Moravskoslezské studie [Sýkorová 2007]. Pro seniory bez dětí může být autonomie navíc hodnotou, k jejímuž vyššímu ocenění dospěli v průběhu adaptace na bezdětnost nebo která ovlivnila již jejich rozhodnutí zůstat bezdětnými.

V příštím výzkumu bychom měli hledat odpovědi i na otázku, jak definují svůj vztah k bezdětným seniorům jejich příbuzní (příp. přátelé). Dalším zajímavým podnětem je otázka, zda v sítích bezdětných seniorů dochází se zvyšujícím se věkem k vertikalizaci sociálních vztahů [Cicirelli 1981; Haškovcová 1990; Peterson, Quadagno 1985; Sýkorová 1996], tj. zda sílí jejich koncentrace na vazby s mladší rodinnou generací. Výpovědi participantů našeho výzkumu vesměs ukazují, že neteře/synovci a jejich děti jsou podstatným zdrojem emocionální satisfakce a podpory.

Výzkum neprokázal v rámci daných metodologických možností mimořádný rozsah ani projevy osamělosti seniorů či zklamání z bezdětnosti [obdobně např. DeOllos, Kapinus 2002]. Nicméně rysuje se spojitost negativního prožívání bezdětnosti ve stáří a subjektivně vnímané sociální izolace, jež je důsledkem souběhu okolností: nerozvíjení důvěrných sociálních vztahů v minulosti, zdravotních problémů a v návaznosti na ně anticipované nebo reálné fyzické neso-běstačnosti – v kontextu osobní zkušenosti, resp. bezprostředního srovnání se známými rodiči, o které děti pečují. Na základě dat vyslovujeme hypotézu, že ve stáří vystupuje jako závažnější téma spíše fyzická (ne)soběstačnost než bezdětnost „sama o sobě“. Ze získaného vcelku pozitivního obrazu bezdětného stáří ale nevyplyvá, „že mít nebo nemít děti je pro subjektivní stav ve stáří irelevantní“, řečeno slovy Ingrid Connidis a Julie McMullin [Connidis, McMullin 1993: 630]. A není bez významu ani pro jiné aspekty bezdětného stáří, sociální integraci seniorů, resp. strategie konstruování a rekonstruování sítí podpory nevylučuje.

K výše uvedeným námětům pro budoucí výzkum (nejen) sociální integrace bezdětných starých lidí bychom mohli připojit ještě řadu jiných, ke kterým

nás dovedl náš vlastní výzkum a revize zahraniční gerontosociologické literatury: např. studium různých kategorií bezdětných seniorů v odlišných životních situacích a podmínkách s ohledem na zdravotní stav, finanční poměry, věk anebo dobrovolnost/nedobrovolnost bezdětnosti. Byť se mezi šestadvaceti participanty našeho výzkumu vyskytl jediný případ tragické ztráty dítěte, obrací pozornost na ty seniory, kteří se stali bez-dětnými později než v mladé dospělosti. V textu jsme dále uvedli, že bezdětní staří počítají s institucionalizací. A skupina bezdětných seniorů žijících v institucích sociální či zdravotní péče rovněž dosud stojí mimo badatelský zájem.

Nezapomeňme na difference podle genderu, rodinného stavu, etnika, vzdělanostního statusu, třídního postavení atd., neboť „kvantitativní a kvalitativní charakteristiky i dynamika sociální integrace ve stáří nesou ‚stopy‘ (jejich) vlivu“ [Sýkorová 2007: 165–6]. Stručně shrnuto: Výzkum by měl být projektován s respektem k heterogenitě seniorské, v tom bezdětné populace.

Mnozí před námi konstatovali naléhavou potřebu longitudinálních výzkumů a překlenutí trvající převahy kvantitativních výzkumů nad kvalitativními studiemi. Ta platí i ve vztahu k oblasti sociologie, jíž jsme se v textu zabývali.

DANA SÝKOROVÁ působí jako docentka na Katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty v Olomouci. Participovala na řadě výzkumných projektů zaměřených zejména na problematiku příbuzenských vztahů a intergenerační podpory v rodině (např. v letech 2002–2004 byla nositelkou grantu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie, realizovaného pod záštitou Grantové agentury ČR, reg. č. 403/02/1182*). Příbuzenským vztahům se věnovala i ve své monografii *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno* (1996) a v knize *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie, kterou vydalo v roce 2007 Sociologické nakladatelství*.

## Literatura

- Allen, K. R., R. Blieszner, K. A. Roberto. 2000. „Families in the Middle and Later Years: A Review and Critique of Research in the 1990s.“ *Journal of Marriage and the Family* 62 (4): 911–926.
- Antonucci, T. C. 1990. „Social Supports and Social Relationships.“ Pp. 205–226 in R. H. Binstock, L. K. George (eds.). *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press Limited.
- Aykan, H. 2003. „Effect of Childlessness on Nursing Home and Home Health Care Use.“ *Journal of Aging Social Policy* 15 (1): 33–53.
- Baltes, P. B., M. M. Baltes (eds.). 1990. *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bosak Houser, B., S. L. Berkman, L. J. Beckman. 1984. „The Relative Rewards and Costs of Childlessness for Older Women.“ *Psychology of Women Quarterly* 8 (4): 395–398.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.

- Bušítková, L. 1999. „Analýza sociálních sítí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 35 (2): 193–206.
- Campbell, L., I. A. Connidis, L. Davies. 1999. „Sibling Ties in Later Life: A Social Network Analysis.“ *Journal of Family Issues* 20 (1): 114–148.
- Cantor, M. H. 1979. „Neighbors and Friends: An Overlooked Resource in the Informal Support System.“ *Research on Ageing* 1 (4): 434–463.
- Cicirelli, V. G. 1981. *Helping Elderly Parents. The Role of Adult Children*. Boston: Auburn House Publishing Comp.
- Connidis, I. A., J. A. McMullin. 1993. „To Have or Have Not: Parent Status and the Subjective Well-being of Older Men and Women.“ *The Gerontologist* 33 (5): 630–636.
- Connidis, I. A., J. A. McMullin. 1996. „Reasons for and Perceptions of Childlessness Among Older Persons: Exploring the Impact of Marital Status and Gender.“ *Journal of Aging Studies* 10 (3): 205–222.
- Čermáková, M. 1997. *Rodina a měnící se gender role – sociální analýza české rodiny*. WP SOU AV ČR 97: 8. Praha: SOÚ AV ČR.
- DeOllas, I. Y., K. A. Kapinus. 2002. „Aging Childless Individuals and Couples: Suggestions for New Directions in Research.“ *Sociological Inquiry* 72 (1): 72–80.
- Dykstra, P. A. 1995. „Loneliness Among the Never and Formerly Married: The Importance of Supportive Friendships and Desire for Independence.“ *Journals of Gerontology: Social Sciences* 50B (5): 321–329.
- Evandrou, M., J. Falkingham. 2004. „Demographic Change in Europe: Implications for Future Family Support for Older People.“ Pp. 175–222 in P. Kreager, E. Schröder-Butterfill (eds.). *Ageing Without Children*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Finch, J., J. Mason. 1993. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Tavistock/Routledge.
- Friedman, D., M. Hechter, S. Kanazawa. 1994. „A Theory of the Value of Children.“ *Demography* 31 (3): 375–401.
- Goffman, E. 2003. *Stigma, poznámky o způsobech zoládání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Haberlová, V. 2003. „Životní podmínky rodin a rodinná politika.“ *Sociální politika* 5: I–VIII.
- Haškovcová, H. 1990. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Hašková, H. 2004. „Rodičovství a bezdětnost očima českých mužů a žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* (2–3): 13–16.
- Hašková, H. (ed.), P. Šalamounová, H. Víznerová, L. Zamykalová. 2006. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Hašková, H., L. Zamykalová. 2006. „Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma?“ *Biograf* [online] (40–41): 130 [cit. 24. 7. 2007]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v4001>>.
- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Herzog, R. A., H. R. Markus. 1999. „The Self-Concept in Life Span and Aging Research.“ Pp. 227–252 in V. L. Bengtson, K. W. Schaie (eds.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Horáková, N. 2005. „Co je pro nás v životě důležité.“ *Naše společnost* [online] (2) [cit. 8. 1. 2008]. Dostupné z: <[http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase\\_spolecnost/100045s\\_horakova-hodnoty.pdf](http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase_spolecnost/100045s_horakova-hodnoty.pdf)>.
- Jeffries, S., C. Konnert. 2002. „Regret and Psychological Well-Being Among Voluntary and Involuntary Childless Women and Mothers.“ *Aging and Human Development* 54 (2): 89–106.
- Keith, P. M. 1983a. „A Comparison of the Resources of Parents and Childless Men and Women in Very Old Age.“ *Family Relations* 32 (3): 403–409.

- Keith, P. M. 1983b. „Patterns of Assistance Among Parents and the Childless in Very Old Age: Implications for Practice.“ *Journal of Gerontological Social Work* 61 (1): 49–59.
- Koropecj-Cox, T. 1998. „Loneliness and Depression in Middle and Old Age: Are the Childless More Vulnerable?“ *Journals of Gerontology: Social Science* 53 (6): 303–312.
- Koropecj-Cox, T. 2002. „Beyond Parental Status: Psychological Well-Being in Middle and Old Age.“ *Journal of Marriage and Family* 64 (4): 957–971.
- Lang, F. R., M. Baltes. 1997. „Being with People and Being Alone in Late Life: Costs and Benefits for Everyday Functioning.“ *International Journal of Behavioral Development* 21 (4): 729–746.
- Lee, Y. J., W. L. Parish, R. J. Willis. 1994. „Sons, Daughters, and Intergenerational Support in Taiwan.“ *American Journal of Sociology* 99 (4): 1010–1041.
- Letherby, G. 2002. „Childless and Bereft? Stereotypes and Realities in Relation to ‚Voluntary‘ and ‚Involuntary‘ Childlessness and Womanhood.“ *Sociological Inquiry* 72 (1): 7–20.
- Loučková, I. 2003. „Objekt výzkumu a konstrukce výběrového souboru.“ Pp. 20–23 in D. Sýkorová (ed.). *Seniři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Boskovice: Nakladatelství František Šalé – Albert.
- Marshall, V. W. 1978–79. „No Exit: A Symbolic Interactionist Perspective on Aging.“ *Journal of Aging and Human Development* 9 (4): 345–358.
- McMullin, J. A., V. W. Marshall. 1996. „Family, Friends, Stress and Well-Being: Does Childlessness Make a Difference?“ *Canadian Journal on Aging* 15 (3): 355–373.
- Miall, Ch. E. 1986. „The Stigma of Involuntary Childlessness.“ *Social Problems* 33 (4): 268–282.
- Moore, A. J., D. C. Stratton. 2002. *Resilient Widowers. Older Men Speak for Themselves*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Možný, I. et al. 2004. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum Brno.
- Park, K. 2002. „Stigma Management Among the Voluntary Childless.“ *Sociological Perspectives* 45 (1): 21–45.
- Peterson, W. A., J. Quadagno (eds.). 1985. *Social Bonds in Later Life. Aging and Interdependence*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Pillemer, K., J. J. Suitor. 1991. „Will I Ever Escape My Child’s Problems? Effects of Adult Children’s Problems on Elderly Parents.“ *Journal of Marriage and the Family* 53 (3): 585–594.
- Pinquart, M. 2003. „Loneliness in Married, Widowed, Divorced, and Never-Married Older Adults.“ *Journal of Social and Personal Relationships* 20 (1): 31–53.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rempel, J. 1985. „Childless Elderly: What Are They Missing?“ *Journal of Marriage and the Family* 47 (2): 343–348.
- Riley, M. W. 1983. „The Family in an Aging Society: A Matrix of Latent Relationships.“ *Journal of Family Issues* 4 (3): 439–454.
- Riley M. W., J. W. Riley, Jr. 1993. „Connections: Kin and Cohort.“ Pp. 169–189 in V. L. Bengtson, W. A. Achenbaum (eds.). *The Changing Contract Across Generations*. New York: Aldine de Gruyter.
- Rowland, D. T. 1998. „Cross-National Trends in Childlessness.“ *Working Papers in Demography ANU Research School of Social Science* 73. Canberra: The Australian National University, Research School of Social Science.
- de Singly, F. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.

- Sobotka, T. 2006. „Bezdětnost v České republice.“ Pp. 60–78 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Slepičková, L. 2006. „Nedobrovolná bezdětnost jako sociologické téma.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (5): 937–951.
- Spitze, G. 2000. „Gender, Marriage and Expectations for Personal Care.“ *Research on Aging* 22 (5): 451–469.
- Strauss, A., J. Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Nakladatelství Albert.
- Sýkorová, D. 1996. *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?* Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Šamanová, G. 2006. „Hodnota dítěte v individuálním životě a pro společnost.“ *Naše společnost* [online] (2) [cit. 24. 7. 2007]. Dostupné z: <[http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase\\_spolecnost/100061s\\_NS206\\_Samanova.pdf](http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase_spolecnost/100061s_NS206_Samanova.pdf)>.
- Tomášek, M. 2003. „Singles ve světě měnících se typologií a definic: K aktuálně probíhajícímu výzkumu.“ Pp. 225–232 in P. Mareš, T. Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Nakladatelství Barrister & Principal.
- Wagner, M., Y. Schütze, F. R. Lang. 1999. „Social Relationships in Old Age.“ Pp. 282–301 in P. B. Baltes, K. U. Mayer (eds.). *The Berlin Aging Study. Aging from 70 to 100*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wenger, C. G. 1984. *The Supportive Network: Coping with Old Age*. London: Allen & Unwin.
- Wenger, C. G. 2001. „Ageing Without Children: Rural Wales.“ *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 16 (1): 79–109.
- Wenger, C. G., A. Scott, N. Patterson. 2000. „How Important is Parenthood? Childlessness and Support in Old Age in England.“ *Ageing & Society* 20: 161–182.
- Wenger, C. G., A. Scott, N. Patterson. 2002. „Regret and Psychological Well-Being Among Voluntary and Involuntary Childless Women and Mothers.“ *The International Journal of Aging and Human Development* 54 (2): 89–106.
- Wilken, C. S., K. Walker, J. G. Sandberg, C. A. Holcomb. 2002. „A Qualitative Analysis of Factors Related to Late Life Independence as Related by the Old-Old and Viewed Through the Concept of Locus of Control.“ *Journal of Aging Studies* 16 (1): 73–86.
- Wu, Z., M. S. Pollard. 1998. „Social Support Among Unmarried Childless Elderly Persons.“ *Journals of Gerontology* 53B (6): 324–335.
- Zamykalová, L. 2006. „Mediální reflexe bezdětnosti v české společnosti mezi lety 1994–2004.“ Pp. 95–144 in Hana Hašková et al. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Zhang, Z., M. D. Hayward. 2001. „Childlessness and the Psychological Well-Being of Older Persons.“ *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 56 (5): 311–320.